

Relacja Aleksandra Hrycuka, kierownika Głównego Inspektoratu Szkolnego w Okręgu Białostockim w latach 1943-1944

Polityka szkolna okupacyjnych władz niemieckich w latach 1943-1944 na terenie Okręgu Białostockiego doczekała się już kilku opracowań¹. Publikowana niżej relacja Aleksandra Hrycuka, kierownika tzw. Głównego Inspektoratu Szkolnego podległego Wydziałowi Oświaty Zarządu Cywilnego Okręgu Białostockiego², mimo subiektywizmu charakterystycznego dla tego rodzaju źródła, oprócz informacji dotyczących oświaty przedstawia także obraz sytuacji politycznej³. Została ona napisana w lutym 1968 r. na podstawie wspomnień autora oraz innych znanych mu osób, z którymi kontaktował się. Oryginalny maszynopis, napisany w języku białoruskim alfabetem łacińskim, znajduje się w zbiorach prywatnych Jerzego Turonka.

Aleksander Hrycuk (Aleś Hrycuk) urodził się 2 sierpnia 1911 r. we wsi Planta koło Hajnówki. Był absolwentem seminarium nauczycielskiego w Świsłoczy, pracował jako nauczyciel na Wileńszczyźnie. W 1937 r. ukończył zaocznie studia historyczne na Uniwersytecie Warszawskim. We

¹ M. Kolendo, *Z dziejów tajnego nauczania w latach okupacji. Skrót materiałów do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1941-1944) na terenie okręgu białostockiego*, Białystok 1966; tenże, *Szkolnictwo polskie w powiecie Bielsk Podlaski w okresie okupacji 1941-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 2 (56), s. 210-211; J. Turonek, *Okupacyjna polityka szkolna w okręgu białostockim 1941-1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 3 (73), s. 311-332; tenże, *Narys historii bielaruskaha szkolnictwa na Bielastoczczynie* (maszynopis).

² Główny Inspektorat Szkolny powstał w połowie maja lub w czerwcu 1943 r. i funkcjonował do końca okupacji niemieckiej, zob.: J. Turonek, *Okupacyjna polityka...*, s. 321. Od początku jego istnienia kierownikiem Inspektoratu był Aleksander Hrycuk.

³ Relacja A. Hrycuka była dotychczas wykorzystana przez Jerzego Turonka w badaniach nad szkolnictwem białoruskim w okresie okupacji niemieckiej.

wrzeźniu 1939 r. w stopniu porucznika rezerwy brał udział w obronie Warszawy. Był ranny. Trafiał do niewoli niemieckiej, z której uciekł. Do czerwca 1941 r. był nauczycielem w jednej ze szkół na Białostocczyźnie. W 1944 r. udał się na emigrację. Był jednym z głównych organizatorów białoruskiego życia społeczno-kulturalnego w Austrii, a następnie w Kanadzie. Znalazł się wśród założycieli *Zhurtawańnia Bielarusau Kanady* i przez wiele lat pełnił funkcję przewodniczącego tej organizacji. Mieszkał w Kingston. Zmarł 30 maja 1976 roku⁴.

Wiesław Choruży
(Białystok)

⁴ K., *Алесь Грыцук*, „Беларус” № 230-231, с. 3, Нью Ёрк 1976.

Ahulnaja palityčnaja sytuacyja

Za časou niemieckaje akupacyi Bielastoččyny nastupnyja palityčnyja siły mieli upłyu na usio bielaruskaje życie na tych abšarach:

- a. Niemieckija akupacyjnija ułady
- b. Polskaje padpolle
- c. Kamunistyčnaje padpolle
- d. Bielaruski nacyjanalny ruch

Siarod niemieckich akupacyjnych uładaú było dva napramki: palityčny i wajskowy. Wajskovaje hałóunaje kamandavańnie hladziela na bielarusau jak na svajho sajuznika j starałasia mieć ich pryčhilnaść, kab mieć spakojnaje zaplečča. Palityčnyja ułady hladzieli na miascovaje nasielnictva jak na budučuju rabočuju siłu. Intelihencyja mieła być pastupova likvidavanaja. Palaki chacieli zachavać ú Bielastoččynie svoj „stan posiadania” j nie dapusćić raźvićcia bielaruskaha nacyjanalnaha ruchu. Kamunisty tvaryli dyversyju dla niemcaú, kab ablehčyć pałažeńnie na frontach. Ich asnaúnym zadańniem była baračba z niemcami. Jak starońniki „niedzielimaj” jany zrazumiela vystupali suproč nacyjanalistaú bielarusau. Treba adnak zrozumieć što ú ich radoch, dziakujučy niemieckaj palitycy, apynułasia pavažnaja kolkasć bielarusau patryjotaú z nacyjanalnym uchiłam. Metaj bielaruskich nacyjanalistaú było padrychtavańnie miascovaha nasielnictva da taho, kab u spryjalnyj mament adnavić niezaležnaść Bielarusi i zachavać Bielastoččynu jak bielaruski abšar. Usie na svoj sposab vykarystoúvali niemcaú dla svaich metaú. Palaki mieli svaich diaúčat za haspadyń u niemieckich kamisaraú i rabili danosy na bielarusau nacyjanalistaú j kamunistaú. Kamunisty mieli svaich ludziej ú niemieckich uradach, što dapamahali im u ichnich metach. Nacyjanalisty bielarusy vykarystoúvali niemcaú pad šyldam aficyjnaha supracoúnictva z imi, choć mieli svaju niezaležnickuju partyju padpolnuju na

čale jakoj u Bielastoččynie byú Giel'da¹, araštavanjy pažniej niemcami, a jašče pažniej rasstrelany palakami. Akramia niemcaú usie spadziavalisia razvału Niamieččyny i na jaje ruinach budavač svaje plany. Kali voźmjem pad razvahu hetuju sytuacyju na abšarach Bielastoččyny, budzie jasna čamu isnavali ú bielaruskim školnictvie roznyje niekansekwencyi.

Zaraz-ža pašla akupacyi niemcami Bielastoččyny, na starańnie paasobnych ludziej, niamieckija vajsковыja ułady (Der Oberkommando der Wehrmacht) dazvolili arhanizavač na miasocoh bielaruskija školy. Taki dazvoł atrymaú ja ú vierašni 1941 hodu. Na asnovie hetych dazvołaú na terytoryi daúniejšaha bielskaha pavietu ú niekatorych miascoviščiach byli sarhanizavanyja školy (Hajnaúka, Pružana, j niekalki mienšych). Kab sarhanizavač škołu, treba było taksama dazvołu miascovaha amtskamisara, jaki mieú davoli aútanomnuju uładu na svaim abšary. Miascovyje komisary nia wielmi aryjentavalisia, što heta ruski a što bielaruski, i tamu, kali nastaúnik miascovy niaviedaú bielaruskaje mowy, jon vučyú pa-rasiejsku. My nie chacieli pieraškadžać, bo z ruskaje školy na bielaruskuju było lahčej pieraklučyć niź zakładač novuju. Ad hetul pachodzić isnavańnie „rasiejskich” škołaú. Niemcy dumali, što jany bielaruskija.

Rajony Naraúki, St. Laukova, Siemianoúki itd. naležali da Bielavieskaje Puščy, jakaja mieła svaju uładu i ličyłasja letniaj rezidencyjaj Geringa. Hetyja wioski mieli być z časam likvidavanyje, choć pažniej plany źmianilisia. Ab'jednańnie wielmi cikaviłasja hetymi školami j skryta pamahała im, ale aficyjnaje umiešvańnie tolki paškodziła-b.

Polskaje padpolle starałasja úsimi siłami nie dapuścic da adkryćcia bielaruskich škołaú. Paskolki, adnak, palaki nie mieli siły aficyjna hetamu pieraškodzić, jany bajkatavali ich. Usim nastaúnikam prapanavałasja pracavač u bielaruskich školach, ale jany admovilisia, tumačačy, što nie rozumiejuć bielaruskaje mowy. Dzieaciej svaich taksama nie chacieli pasyłać, kab nie „pakalečyľisia”. Na heta Vy možacie znajšci švietkaú mnoha. Heta jošć absalutnaja chlušnia, što polskija dzieci nie pryjmalisia do školy.

Arhanizacyjny peryjad bielaruskaha školnictna ú Bielastoččynie

Da 1943 hoda niamieckije akupacyjnyje ułady nia mieli akrešlenaje polityki odnosna ašviety dla miascovaha nasieleńnia. Jak heta užo było adznačana wyšej, školy arhanizavalisia spantanična, dziakujučy inicjyatyvie miascovaj bielaruskaj intelihiencyi i pry padtrymcy nieaficyjnaj z boku Ab'jednańnia². U 1943 hodzie pry Civil Verwaltung u Bielastoku byú arhanizava-

¹ Autor miał na myśli Bielaruskuju Niezależnickuju Partyju. Wspomnianą osobą jest Jan Giel'da, urodzony we wsi Wierzchlesie pow. sokólskiego, działacz białoruskiego ruchu narodowego od okresu I wojny światowej. Aresztowany przez organy bezpieczeństwa w maju-czerwcu 1945 r., skazany i powieszony wiosną 1946 r. w Białymstoku, zob.: С. Ёрш, *Вяртаньне БНП*, Менск-Слонім 1998, с. 54-58.

² Bielaruskaje Nacyjanalna-Demokratycznaje Abjadnańnie (Białoruskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne), powstało latem 1943 r. na bazie komitetów białoruskich w Okręgu Białostockim.

ny addział aświety, kiraúnikom jakoha byú naznačany biezpartyjny niemiec (Schulrat).

Arhanizacyja hetaha addziełu nastupila ú vyniku mnohich memarandum zložanych Ab'jednańniem. Spryjalnymi umovami byli niaúdačy niemcaú na uschodnich frontach vajny. Dziela kiravańnia szkołami byú stvorany Hałóuny Školny Inspektarat u Bielastoku jaki padlahaú biezpasiarednia Schulratu, ale z praktyčnych pryčyn nam udałosia znajsci dla jaho prymieščańnie ú tym samym budynku što Ab'jednańnie³. Biez padtrymki Ab'jednańnia Školny Inspektarat nia mieú mahčymašci pracy takoj, jak heta vymahaú bielaruski intares. Dazvoł byú tolki dla arhanizacyi bielaruskich szkołaú. Niemcy zhadzilisia aplačvač školny inspektarat, a školy mieli być aplačvanyje nasielnictvam.

Sielskija starasty pa zahadu, abo dazvołu Amtskamisara (vojta) musieli pryznačyc pamieškańnie. Kali Amtskamisar nia daú dazvołu na pamieškańnie j na aplačvańnie nastaúnika, szkoła nie mahła być adkrytaja. U takich vypadkach školny inspektar musiú asabista jechać da Amtskamisara, kab abrabić jaho na svaju staranu. Heta było časami velmi ciazka, kali „haspadyńia” ú kamisara była nieprychilnaja da bielaruskaha ruchu. Inspektarat naznačvaú nastaúnika j vydavaú jamu pašviedčańnie, jakoje było začvierdžanaje autamatyčna niemieckim addzielam aświety. Paskolki byú absalutnyj niedachop nastaúnikaú na hetaje stanovišča, bralisia ludzi z roznažu aśvietaju miascovaha nasieleńnia na rekamendacyju sialanskaha starasty j bačkou. Minimalnaja aśvieta była 7 kl pačatkovaje školy. Miascovaje nasielnictva aplačvała nastaúnika. Sialanski starasta adyhryvaú vialikuju rolu. Dziakujučy tolki vialičeznaj šviadomašci hetych starastaú i addanašci nasielnictva i nastaúnikaú dla patreby aświety, byli redkija kanflikty miž miascovymi uładami j nastaúnikam. My usie razumieli, što ú kanflikcie prajhrajem tolki my.

Paskolki Hałóuny Inspektar byú aficyjnaj asobaj naznačanaj Civil Verwaltung u Bielastoku, niemieckije amtskamisary ú bolsašci išli jamu na ruku i heta pamahała jamu pałahodžavać kanflikty miž nastaúnikam i sielskim starastaju, kali takija zdarylisia.

Aficyjnaje adkryćcio szkołaú bylo papiaredžanaje nastaúnickim kursam u Bielastoku úletku 1943 hoda. Ja dakładna nia pamiataju skolki nastaúnikaú brała údzieł, ale pryblizna kala 60. Na vykładčykaú byli zaprošanyja prafesyjnje nastaúniki, bielarusaviedy i hramadzkija dziejačy. Hałóuny Inspektarat zabiaspiečyú kursantaú načlehami j charčavańniem.

Škoły mahli być tolki pačatkovyje (7 klasaú), ale na inšyje školy ú navat nie chapała ani nastaúnikaú, ani mahčymašciaú materyjalnych. Paskolki z niemcami išli pierahavory na 10 hadovaje navučańnie, my prava

³ Siedziba znajdowała się w budynku (nadal istniejącym) w Białymstoku przy ul. Kijowskiej 3.

abychodzili tym, što kali była patreba, i dzie była patreba, tam arhanizavala-sia 7 kl. (b), z prahramaj navučańnia 8-maje klasy. Takich szkołaú u 1944 hodzie było 3: Pružana, Hajnaúka, Švislač, a prajaktavalisia ú Naraúcy j Bielastoku. U Bielsku nia było ani nastaúnikaú, ani mahčymašciaú na bolš jak 4 klasy. Tam byli davoli vialikija pieraškody z boku palakaú, adnak u budučyni tam mieła być 7-hodka.

Byli vializarnyja trudnašci z zabiašpiečańniem dzieciej sšytkami, ałavikami j.h.d. Niaredka treba było ich spekulantnym sposabam dastaúlać z Heneralnaha Kamisaryjatu (Polšča) abo z Ryhi.

U 1944 hodzie sprava krychu palepšala-sia j ja ú kancy maja zmoh zakupić 20. 000 sšytkou, jakija nia uspieú razasłać i kala 10. 000 astałosia Vam u budynku Inspektaratu.

Razam da 1943 hodu isnavala ú Bielastoččynie pryblizna 20 szkołaú. 95 szkołaú pačalo pracu ú vierašni 1943 hodu. U kancy 1944 h. kančala školny hod kala 115 szkołaú z 140 nastaúnikami. Hałouúny Skolny Inspektarat nia byú u siłach pakryć usie zapatrebavańni na adkryćcio novych szkołaú z pryčyny braku ludziej. Ja nia viedaju jakija rajony abnimaje ciapierašni sakolski paviet, ale tam školy nia było. Tam sprava pahoršyla-sia, kali Vasilok pierajšoú u partyzany. Ad tul była zajava na szkołu u 1944 hodzie, ale nie było nastaúnika.

Adzin hod pracy

Bielarusy atrymali aficyjnij dazvoł na školy, ale nie atrymali ani budynkaú, jakija ú šmatlikich vypadkach byli zaniatyja vojskam, ani nastaúnikaú, ani materyjalnaje dapamohi, ani padručnikaú, ani školnych dapamožnikaú, ani mahčymašciaú nabyć ich.

Jakimi sposabami nabyvalisia sšytki, čarniła, ałaviki, ja užo skazaú. Najtrudniejšaja sprava była z nastaúnikami j školnymi padručnikami. Nastaúnikaú školila-sia kanferencyjami j kursami. Profesyjnija nastaúniki, jakich bylo velmi mała adhryvali rolu, akramia svajoj pracy, instruktaraú dla małodšych, niekvalifikavanych.

Savieckija padručniki byli zabaronienyja j za karystańnie imi možna bylo nalažyć hałavoju. Adnak lamantary savieckija my mieli, tolki partrety Stalina byli vyrezanyje, abo zaklejanyje. Taksama nieadpaviednyj materyjał byú vyrezany. Velmi vialikaj dapamohaj była bielastockaja hazeta „Novaja Daroha”. Ad listapada my tam padavali na dvoch staronkach školny dadatak u jakim źmieščali materyjały dla cytańnia i inšyj faktyčny materyjał dla 2-4 klasaú. Nastaúniki karystalisia jakimi chacieli dapamožnikami, kab zdabyć materyjał zgodnyj z prahramaj. U historyi karystalisia Historyjaj Bielarusi ú kartkach vydanaj ratatarnym sposabam u Berlinie. Bielaruskija padručniki z savieckaj Bielarusi da časoú razhromu „Nacdemaúščyny” byli pažadanyje, ale ich taksama bylo mała. Dźwie linii bylo ú vychavańni: 1. Idejnaja, jakoj zadańniem bylo vychavać nacyjanalnuju hordašć i 2. Materyjalnaja,

dać vučniam faktyčnyj materyjał dla danaje klasy. Biezumoúna niezaležnaść Bielarusi byú haloúnym pryncyp.

Kab dapamahčy nastaúnikam byú apracavany lamantar i čytanka dla 2-3 klasaú. Hetyje knižki jakich ja j jašče adzin nastaúnik byli aútarami nia ubačyli švietu, bo zhareli ú drukarni ú Königsberg.

Jak biezpasiaredniaja dapamoha nieprafesyjnym nastaúnikam, było sarhanizavanaje vydańnie kanspektaú dla nastaúnikaú ratatarnym sposobam. Hetakija kanspekty vydavalisia raz na tydzień. Kiravaú hetym prafesyjnyj nastaúnik u Švislačy i adtul razsylaú. Kanspekt taki byú jak častka lamantara j jaho atrymoúvaú nastaúnik i dzieci.

Poúnyma 7-mi hodki z niadrennym składam, što nie byli horšymi ad byúšych polskich ci savieckich škołaú, byli u Pružanie, Bielaviežy, Hajnaúcy, Naraúcy, Bielastoku. Heta mieli być himnazii. A taksama škoła ú Švislačy, dzie kiravaú prafesyjnyj nastaúnik z vyšejšaj pedahahičnaj ašvietaj. U pedahahičnych spravach jon byú pravaj rukoj Inspektara.

Roznyje

Haloúny Školny Inspektarat moh zvolnić z pracy kožnaha nastaúnika jaki jak praviła byúby vyviezienu ú Niamieččynu na pracu, hetaha užo davoli, kab nastaúnik vykonvaú zahady inspektara, jasna reč škoła astałasja-b biez nastaúnika, abo inačej pিরerastała-b isnavać. Takich vypadkaú nie było. Nastaúniki j sielskije starasty, jak praviła, vykonvali zahady Inspektara bolš pa šviadomašci niž sa strachu.

Heta absalutnija chlušnia j niedarečnaść, što ryma-katalickije dzieci nie dapuščalisia da škołaú. Maim nastaúnikam i kiraúnikom pedahahičnaha addziełu Inspektaratu byú nastaúnik katalik z Rosi. Siabrami Ab'jednánia byli taksama kataliki. Idejnym kiraúnikom Bielarskaj Niezaležnickaj Partyi (BNP), jakaja miała svoj addzieł u Bielastoku byú Ks. Hadleúski ryma-katalik, — rasstreleny niemcami⁴. Praúda tolki, što palaki nie chacieli svaich dziaćiej pasylać u bielarskija škoły j nastaúniki palaki bajkatavali bielarskije škoły. Ad nastaúnika vymahałasja tolki trochu havaryć pa-bielarsku.

Savieckaje padpolle nie pieraškadžała arhanizacyi j pracy bielarskich škołaú u Bielastoččynie, tłumaču heta tym, što ú partyzanach bylo mnoha šviadamaha bielarskaha nasielnictva. Miascovaje nasielnictva niaprychilna stavałasja-b da partyzanaú, kab jany škodzili škołam. Niekatoryje siabry Ab'-jednánia levaha nachiu, ale nacyjanalisty pamahali partyzanam medykamentami j charčami. Mianie taksama partyzany nie čapali, choć byli wypadki, kali ja načavaú u wioscy, dzie inspektavaú škołu i tam pryšli partyzany. Dumaju, što jany rabili pravidlova.

⁴ Ks. Wincenty Godlewski (Wincent Hadleuski). Od września 1941 r. był on Głównym Inspektorem Szkolnym Generalnego Okręgu Białorusi. W grudniu 1942 r. został aresztowany przez gestapo i zamordowany.

Dumaju, što taki navat stan školnietva, jaki my pakinuli ú 1944 hodzie, byú mahčymy tolki dzieła vialičeznaj radašci, i addańnia svajoj spravie nasielnietva j nastáúnikaú. Heta-ž byli sapraúdy bielaruskije školy. Takoj zachopenašci ú pracy siarod dziaćiej, nastáúnikaú, baćkoú, pracóúnikoú Inspektaratu redka možna pabačyc. Usio heta rabiłasia amal biazpłatna.

Niemcy nie miašalisia da arhanizacyi szkołaú i nie vydavali instrukcyjaú adnosna navučańnia. Niekatoryje instrukcyi arhanizacyjna-materyjalnaha paradku atrymoúvaú Hałóuny Inspektar.

Była arhanizavanaja adna ekskursyja nastáúnikaú u Niamieččynu. Znimki zachavalisia.